

Szemléletváltás szükséges: nem elég csak a Stasira összpontosítani

Ilko-Sascha Kowalczuk: *Stasi konkret. Überwachung und Repression in der DDR* (Beck'sche Reihe; 6026), München: C.H.Beck, 2013, 428.

Az utóbbi két évtizedben Németországban heves eszmecserek zajlottak a SED¹, a Német Szocialista Egységpárt által gyakorolt kommunista diktatúrával kapcsolatban, melyeket a különböző médiumok intenzíven közvetítettek a nagyközönség felé. A tudományos viták érintették a keletnémet politikai rendőrség (Stasi) intézményével kapcsolatos dilemmákat is, így többen foglalkoztak a Stasi hírszerzőinek, kémeinek kérdéskörével, és a nem hivatalos munkatársak (IM)² tevékenységét is nyilvánosan feszegették. A sajtó pedig még mindig különleges figyelmet fordít a közismert személyek esetleges titkos kilétének felfedésére, másrészt a szakirodalom bőségesen ontja (manapság mintegy ötezren felül van a témakörhöz kötődő különféle tudományos publikációk száma) a volt német kommunista állammal kapcsolatos ismereteket. Így nem csoda, hogy olyan kirívó könyvcímekkel is találkozunk, mint „*Stasi az iskolaudvaron*”, „*A Stasi mint az emlékezés helye*”, „*A Stasi gyermekei*”, „*Erősz és Stasi*” vagy „*A Stasi hálójában*”.

A különféle álláspontokból az is megfigyelhető, hogy közben valósággal irányadóvá vált az a felfogás, miszerint elegendő az NDK történelmét a „kémállam” fogalmi szintjére leszűkítve bemutatni. Ez persze tovább erősíti a Stasi mindenütt jelen lévő hatalmának, mindenhatóságának a mítoszát. Ilko-Sascha Kowalczuk azt állítja, hogy ez egy sarkított és túlságosan is redukcionista megközelítés. Szerinte a jövőben sokkal több figyelmet kellene szentelni a pártállam tanulmányozására, hiszen a keletnémet állambiztonsági szolgálatok a párt intézményeként, vagyis annak „*pajza és kardja*”-ként működtek. Kowalczuk azt is javasolja történész társainak, hogy a jövőbeni kutatásokat egy átfogóbb társadalomtörténeti megközelítés alapján végezzék. Történészberkeken belül paradigmaváltást sürget. Ez a szélesebb vetületeket involváló megközelítés – véleményem szerint – egyre inkább érvényesül a témával foglalkozó különféle szakmai körökben, sőt megfigyelhető, hogy egyre több ilyen jellegű publikáció születik. Jó példa erre Kowalczuk – alább értékelésre kerülő – munkája is.

A Stasi konkrétan. Megfigyelés és elnyomás az NDK-ban című legújabb könyvében a szerző előre leszögezi, hogy mind „*Mielke emberei*” szerepének kisebbítését, mind pedig bármiféle túlértékelését messzemenően ellenez. Kowalczuk fenti kijelentéseivel és állításaival sikeresen megmozgatta a keletnémet történelemmel foglalkozó szakmai köröket, és ezzel párhuzamosan további vitákat generált a témában. A könyv nemcsak érdekes olvasmány, de felettebb aktuális is, mert a téma boncolgatásának több síkon is jelenkori relevanciája van. Az amerikai National Security Agency (NSA) és a Bundesnachrichtendienst (BND) 2014/15-ös Németországban kibontakozott botrányai azt mutatják, hogy az állampolgárok megfigyelésén és lehallgatásán keresztül történő hírszerzés korántsem szűnt meg a létező szocializmus összeomlásával. Az NDK-kutató többször is kihangsúlyozza, hogy egyáltalán nem relativizálni akar ezzel a könyvvel, megjegyzéseivel szeretné jelezni, hogy „*nem az NDK Állambiztonsági Minisztériuma³ telepedett rá a társadalomra, mint egy polip, hanem a SED és csak vontatókötéllel utánuk az MfS. Ez nem volt állam az államban, de része volt ezen államnak, a SED-diktatúrának.*”⁴

Ismerkedjünk meg közelebről az íróval, Ilko-Sascha Kowalczukkal. 1967-ben született Kelet-Berlinben, és tizenkét éves lehetett, amikor elhatározta, hogy tisztii növendék lesz az NDK néphadseregében. A kisfiú nagy megpróbáltatások elé nézett, mert időközben

rájött, mégsem akar katona lenni. Ezt azonban nem merte elmondani apjának, aki katolikus nevelésben részesült, ám később meggyőződéses kommunistává vált. Az apa kezdettől fogva lelkesen támogatta gyermekének a jövőjével kapcsolatos ötletét. Az apa szilárd meggyőződéssel hitt a szocializmus ügyében, és a fiát is ebben a szellemiségben nevelte. Ilyen keretek között a szülőknek nagy elégtételt jelentett fiuk eredeti elhatározása, hogy katona legyen, mert dicsőséges dolognak számított – az állami apparátus biztos munkát nyújtó intézményében – a hazát szolgálni. Emiatt több nehéz éjszakát is átélt; folyton azt álmodta, hogy végre sikerült elmondania az apjának, hogy mégsem akar a hadsereg tagja lenni. Közel két évig gyötörték őt ezek az aggodalmak, amiket még a szűkebb család előtt is titkolt. Amikor tizennégy éves lett, végre nagy nehezen, de apja előtt is kimondta a nemet. Környezetének mintegy másfél évre volt szüksége ahhoz, hogy elfogadja az ifjú elhatározását, s közben folyamatosan magyarázkodnia kellett a tanároknak, a tiszteknek és a Stasi embereinek, hogy miért is gondolta meg magát.

Ekkoriban valaki ezt jóslta neki: *„Ismerem az olyan srácokat, mint te. Az ilyenek előbb vagy utóbb mind a mi börtöneinkben kötnek majd ki.”* Mivel lemondott a tisztipályáról a rendszer elzárta számára az érettségi felé vezető utat, így egy szakiskolában építőmunkásnak tanult, de börtönbe nem került. Később esti iskolába járva és napközben egy halászlé-intézet portásaként dolgozva mégis sikerült leérettségiznie. *„Portásként annyira lent volt az ember a hierarchiában, hogy az állam nagymértékben békén hagyott”* – emlékszik vissza Kowalczuk. Ezzel szemben most már neki nem állt szándékában nyugton hagyni az államot. *„Ez az ország nem egyedül a vén öregek tulajdona, akik bezárják a saját állampolgáraikat”* – foglalja össze ifjúkora egyik hitvallását. *„Ez az NDK az én hazám is, ugyanakkor azért akarok küzdeni, hogy egyszer egy szép napon majd újra élhetőbb legyen.”* A kiutazás és az országból való távozás számára sohasem volt kérdéses.

Habár mindez már idestova több mint három évtizede történt, amint Kowalczuk visszaemlékszik saját ifjúkori szorongásaira és arra, hogy mit is kellett akkoriban átélnie, eszébe jut a hatóságokkal szembeni tehetetlen dühe. Az akkori élmények feldolgozása egész életében elkísérte. Amikor a berlini fal leomlott, Kowalczuk 22 éves volt, és röviddel ezután az állam, amelyben született, megszűnt létezni. Közben 1990-től történelmi tanulmányokat folytatott a Humboldt Egyetemen, majd 2002-ben a Postdami Egyetemen szerezte meg a doktori fokozatot. 1990 óta tagja a Független Történészek Egyesületének és 1995-től 1998-ig önkéntes szakértőként tevékenykedett a Bundestag által létrehozott, a SED-diktatúra következményeit és történelmét vizsgáló Tényfeltáró Bizottságban. Ezek után a SED-diktatúrával foglalkozó Szövetségi Közalapítvány tudományos munkatársaként is kutatott 1998 és 2000 között, majd 2001-től a Stasi-iratokat Tanulmányozó Hatóság (BstU) első részlegének oktatási és kutatási osztályán projektvezető és szakkoordinátor lett. Ez a munka összefügg a Robert-Havemann berlini társaság kommunizamúlt-feltáró projektjeivel is. A történész szakterülete: az ellenzék és az ellenállás 1949–1989 között, a német egyetemek története, az 1953. június 17-i felkelés, az 1989-es forradalom, az ellenállások és a forradalmak összehasonlítása, valamint historiográfia. Feleségével, Susan Arndttal négy gyermekük született. **5**

A Stasi konkrétan című munka lényegében aprólékosan visszaadja az olvasónak, hogy miből is állt a keletnémet titkosrendőrség munkája, vagyis milyen eszközöket és módszereket használtak fel az állampolgárokkal szemben. A történész meg szeretné érteni, hogy miért létezett egyáltalán ez az intézmény, és melyek voltak a teljes munkaidőben foglalkoztatott személyzet konkrét feladatai, illetve mennyit kellett elviselniük ezeknek az embereknek a hírhedt hatalmi szervtől, vagy mennyit tudtak egyáltalán „elviselni”? Vajon mi volt az igazi jelentőségük a nem hivatásos munkatársaknak, vagyis hogy minden egyes IM, illetve azok feladatköre, szerepköre pontosan mi is volt. Hogyan befolyásolta az NDK Állambiztonsági Minisztériuma (MfS) a többi központi intézményt, és milyen utasításokat kapott a Stasi a SED-től? **6**

Ezek után az ember azt gondolhatná, hogy ez egy újabb olyan kiadvány, amelyben a kutató a Stasi mindenre kiterjedő hatalmát fogja majd ecsetelni. Aki azonban elolvassa a könyvet, rögtön rájön, hogy Kowalczuk minden egyes, eddig egyértelműnek vélt, állambiztonsággal kapcsolatos kijelentést sorra megkérdőjelez.

Mindezt oly módon teszi, hogy bemutat számos esettanulmányt, amelyek eredményeként az érdeklődő az olvasmány végén egy teljesebb képet kap a Stasiról. A Szovjetunió kivül csak az NDK rendelkezett önálló intézményként működő politikai rendőrséggel. Az NDK-kutatás nemegyszer a világtörténelem legnagyobb hírszerző berendezéseként értékelte a Stasit, ami az országok méretéhez és népességéhez viszonyítva sem feltétlenül igaz megállapítás, vagyis a *„szerkezeti különbségek összefüggésben valamelyest eltűzött”,*⁷ állítja a történész, aki az NDK-kutatásban részben már körülírt azon megállapítást is megkérdőjelezi, hogy a Stasinál teljes munkaidőben foglalkoztatottak alacsony iskolázottsági szintjét továbbképzésekkel próbálták volna emelni: *„Egy továbbképzést támogató intézkedéssorozatról [...] csak akkor lehet szó, ha az ember követi a Stasi-statisztikákat, melyek tanügyi tartalmakat és oktatási célokat figyelmen kívül hagynak, és végtére is formális iskolai végzettségeket irányoznak elő, függetlenül attól, hogy ki adományozta az egyetemi képesítéseket.”*⁸

„Az ellenőrzők és kémek” című fejezetben közölt adatok Németország-szerte széles körű szakmai megbotránkozást keltettek, mert a szerző itt meggyőző érvekkel támasztja alá azon állítását, miszerint a Stasinak dolgozó nem hivatalos munkatársak (IM) száma csupán a fele annyi volt, mint korábban feltételezték, azaz 189 000 fő helyett mindössze 110 000. Az 1989-ben Mielkének küldött belső jelentés alapján ekkor 102 000 IM volt ismert. A BstU-n és más szereplőkön keresztül zajló *„múltfeldolgozás”* következtében *„több ezer ember lett IM-mé alakítva, létrehozva, akik látszólag mindenekelőtt először és túlnyomórészt a Stasi IM-jei voltak és egyébként látszólag semmi más.”*⁹ Ezzel Kowalczuk azt akarja mondani, hogy a 189 000 fő IM-létszám túlzott. A szakértő a statisztikai adatok helyesbítését *„tudományosan majdhogynem másodrangú”*¹⁰ tézisként kezeli.

Nem így a megsértődött szakmai körök tagjai, akik a sajtón keresztül támadva reagáltak, sőt valósággal megostromolták a Stasi-iratokat Tanulmányozó Hatóságot, hogy adjon gyors hivatalos választ a *„helyes”* IM-létszámról. Egyes kollégák egyenesen a téma banalizálásával vádolták Kowalczukot, aki továbbra is bírálta a történelemszűrésének a nem hivatalos munkatársakra vonatkozó túlzó számadatait. Fontos – véli Kowalczuk –, hogy ne csak sokszorosítsuk a Stasi-féle gondolkodási mintákat, hanem a történelmi körülményekkel együtt elemezzük *„az egyének konkrét cselekedeteit”*. Ebben az értelemben *„gyakorlatilag a mai napig nem létezne IM-kutatás”*.¹¹ Egy ilyen kutatás valószínűleg azt bizonyíthatná, *„hogy az IM az uralom és elnyomás apparátusában általában egyfajta meghatározott, szelektív és ideiglenes szerepet játszott, de sokszor ennél többet nem”*.¹²

Az köztudott volt, hogy az IM-toborzottak jó része nem, illetve alig jelentett, és csupán általános (hangulat)jelentéseket, értékeléseket adott a titkosrendőröknek. Ez egy igen változatos csoport, mivel a buzgó informátoroktól kezdve a teljesen passzív vagy használhatatlan munkatársakig mindenki megtalálható volt. Közben a Stasi is állandóan szelektált, és sokakat nem is aktivált, sőt nem egy esetben lemondtak róluk, mert jelentéktelen vagy rossz minőségű informátoroknak bizonyultak.

Mégis honnan eredhet a németországi közvéleménynek a nem hivatalos Stasi munkatársakkal (IM) kapcsolatos nagy érdeklődése? Wolfgang Berghofer, a drezdai főpolgármester számol be egy 1989. december eleji közös válságtalálkozóról, melyen rajta kívül jelen volt Markus Wolf (az NDK hírszerzésének vezetője), Gregor Gysi (a Német Szocialista Egységpárt egykori politikusa, napjainkban a Baloldali Pártnál aktív) és Hans Modrow (az NDK utolsó kommunista miniszterelnöke).

Ezen a kerekasztal-beszélgetésen döntötték el, hogy a népharagot, amelynek akkoriban a német kommunista párt volt a célpontja, ügyesen át kell terelni a Stasira. Aztán a titkos iratok megnyitása után néhány látványos eset megszellőztetésével sikerült a német és a nemzetközi média figyelmét a nem hivatalos munkatársakra terelni. (Ezekről a fejleményekről azonban nem olvashatunk Kowalczuk könyvében.) A nemzetközi közvélemény megdöbben azon, hogy a családtagok is képesek voltak egymásról jelenteni vagy, hogy néha ők is kémkedtek egymás után. Így azonban, amíg a közvélemény ezekre a botrányos esetekre figyelt, háttérbe szorultak azok a párhuzamosan hozott állami intézkedéssorozatok, amelyek a Stasi-tisztek leépítését, átképzését, nyugdíjazását irányozták elő. Pedig elsősorban ők voltak a felelősek számos emberi sors kitervelt és felülről irányított nyomorba döntéséért, azonban intézményi szinten nyerhettek egérutat.

A szerző másfajta témákkal is foglalkozik a Stasi kapcsán. Ilyenek a kutatásban régóta jól ismert eseménytörténeti részletek, valamint a hivatásos tisztek ügyének tematizálása. Újdonság azonban, hogy ezen belül erőteljesen kidomborítja a SED fő szervező szerepét, ugyanakkor felhívja a figyelmet arra is, hogy a sokszor alkalmazott durva erőszak életrajzi tényezőkkel is megvilágítható. Közben bizonyos esetekben teljesen új kutatási perspektívákat javasol, mint például a nemek közötti kapcsolatok kevésbé kutatott dimenziójáról a felügyeleti és nyomozási tevékenységek kapcsán.¹³ A könyv legterjedelmesebb és legkiemelkedőbb részei az 1953 és 1980 közötti ellenállás, az ellenzék és a forradalmárok üldözésének a bemutatása. A tankönyvszerű összeállítás annyiban hasznos, hogy egy tartalmas áttekintést nyújt az olvasónak, és a klasszikus eseteken keresztül pontosan megmutatja, miképpen járt el a Stasi az engedetlen polgárokkal szemben.

Kowalczuk a továbbiakban a postai ellenőrzések, valamint a lehallgatott és rögzített telefonbeszélgetések számadatait értékeli. Kimutatja, hogy néhány ezzel kapcsolatos adathalmaz túlzó, ezért matematikailag aligha tekinthető elfogadhatónak. Mindenesetre – érvel Kowalczuk – az állambiztonsági szervek tényleges társadalmi hatékonysága éppen abban állt, hogy a titkosrendőrség állandó jelenlétének érzését keltette az emberekben. Erre a félelemkeltés eszközeivel is ráerősítettek, de sokszor elég volt, ha csak valakin keresztül példát statuáltak. Ezenkívül ilyen-olyan pletykák elhíntésével állandóan azt szuggerálták a lakosságnak, hogy a titkos ügynökök mindenütt jelen vannak, s ezért a szervek előbb-utóbb mindenről értesülnek. *„Keveset lehetett tudni az NDK Állambiztonsági Minisztériumáról, de a tőle való félelem valamennyi társadalmi körben igen erős volt.”*¹⁴ *„Ez a feltételezett jelenlét nem engedte meg a réseket.”*¹⁵ A szélesebb társadalomnak a Stasi általi közvetlen ellenőrzését Kowalczuk egy rövid részben ismerteti, és ezen belül a „tényleges”, a „szóbeszéd” vagy éppen a „találgatás” kulcsszavakat emeli ki. Ír a lehallgatott telefonbeszélgetéseken keresztül vándorló legendákról, groteszk és mesterkélts híresztelésekről, valamint az egyetemi hallgatói csoportokban lévő kémekről, majd végül néhány Stasi-vice is előkerül.¹⁶ A szerző azonban itt elmulaszt rávilágítani arra, hogy a jelek szerint mégis léteztek olyan szürke zónák, amelyeket az emberek alacsony kockázatúaknak véltek, ha egyszer elmondhatták egymásnak ezeket a vicceket, és valószínűleg jókat is nevettek rajtuk.

Ugyanakkor Kowalczuk azt állítja, hogy *„a társadalom-, mentalitás- vagy kultúrtörténeti művek, amelyek az MfS-et is magukba foglalják vagy a Stasit ilyen perspektívákban elemzik”,* valójában *„nagyon ritkák”.*¹⁷ Tény, hogy, már jó ideje léteznek olyan egyetemi központokban kidolgozott szociálintropológiai koncepciók, amelyek az állami elnyomó szervek szerepét vizsgálják a *„társadalmi gyakorlatban”.* Ráadásul az utóbbi csoportban benne van mindenki, függetlenül attól, hogy besúgó, közönséges polgár, Stasi-tiszt vagy éppen pártfunkcionárius.

A történész megpróbálja elkerülni vizsgálatában a szűk intézménytörténeti aspektust. Ily módon ez egyfajta pragmatikus irányvonal is egyben, amely elvezet a *„történelem alulnézetéhez, amely azt kérdezi, hogy mit tett a Stasi konkrétan”.* Főként azok a

gondolatai tűnnek jogosnak, amelyben elveti az intellektuálisan kevésbé igényes és nagyrészt politikai szempontokat figyelembe vevő Stasi-kutatást. Kowalczuk nagyon helyesen rámutat arra is, hogy a Stasi lényegesen kisebb eredményességgel dolgozott, mint azt a nyilvánosság ma feltételezi. A szerző legfőbb nehézségei valószínűleg onnan eredhetnek, hogy a német kommunista titkosrendőrség kapcsán ma hiányoznak az interdiszciplinárisan is elfogadott kulcsfogalmak.

Ezzel szemben – véleményem szerint – a Kowalczuk által javasolt, a Stasin belüli, nemek közötti kutatás fontossága megkérdőjelezhető, mert nyilvánvaló a férfiak intézményen belüli túlréprezentáltsága. Azt az álláspontját sem alapozza meg eléggé, hogy milyen alapon utasítja el azt a felvetést, miszerint a Stasi minden telefonbeszélgetést lehallgatott. Az is kérdéses, hogy az állambiztonsági szervek működése egyértelműen követhető-e bizonyos ellenzéki személyek életrajzán keresztül? A szerző újszerű kutatási irányokra hívja fel a figyelmet, ugyanakkor elfelejtí kibontani és elmélyíteni ezeket, sőt sok esetben releváns példákkal sem szolgál az olvasónak. Ugyanakkor az IM-témakörön belül szeretné megtudni, hogy mi motiválhatta az informátorokat vagy, hogy milyen társadalmi háttérrel rendelkeztek ezek az emberek? Továbbá azt is javasolja, hogy jó lenne bizonyos sémákat kialakítani arról, hogy kik és hogyan jelentettek, vagy hogy az IM-ek viselkedési stratégiáit is lehetne követni úgy a hivatalos, mint a nem hivatalos kereteken belül. Mindazonáltal Kowalczuk itt sem közöl szemléltető példákat, így nem derülhet ki, milyen jellegű válaszok várhatóak az empirikus vizsgálódásokból. Érdemes-e elindulni ezekbe a kutatási irányokba? Ebben az értelemben magán a szerzőn is tetten érhető a bizonytalanság, mert többször is megismétli, hogy „*nincsenek új tézisei*” vagy „*empirikusan is alátámasztható megállapításai*”, ugyanakkor mégis reméli, hogy mindezzel „*talán további kutatásokra*” ösztönöz.¹⁸

A bevezetőben bejelentett paradigmaváltás: „*a keletnémet titkosrendőrség történetéről*”, amely „*ugyanúgy a többi társadalmi és politikai aktor, a kollaboránsok és az ellenzék, az alkalmazkodók és az ellenállók, az elnyomók és az elnyomottak korlátozásainak, általános és különös feltételeinek elemzését foglalja magában.*”¹⁹ A történész ambiciózus szándékát, hogy az „*alapvető példák segítségével*” az „*új tudományos megközelítés*”²⁰ relevanciáját bizonyítsa, valamint hogy „*összképet nyújtson a Stasiról az államban és a társadalomban*”,²¹ csak részben tudja teljesíteni. Valójában nem foglalkozik a társadalom egészével, csupán a hatalmi apparátus és kisebb ellenzéki csoportok viszonyát boncolgatja.

A nem hivatalosan foglalkoztatott Stasi-hírszerzők vizsgálataival szemben a szerző mindössze 30 oldalt szán a társadalmi sajátosságok elemzésére. Ennek ellenére Kowalczuk meggyőzően érvel amellett, hogy a pártapparátus például a berlini Humboldt Egyetemen keresztül mennyire szorosan működött együtt a Stasival. Felsorolja az egyetemen(?) dolgozó tisztek és nem hivatalos munkatársak nevét, ami azért is érdekes, mert itt ő maga is felhasználja a nem hivatalos hírszerző kategóriáját, pedig előzőleg már többször kifejtette, hogy ez egy elenyésző csoport a teljes munkaviszonyban állókhoz képest. Továbbá felsorol néhányat a politikai elhárítás céljaiból is. Ezek: az állam(?) biztonsága szempontjából jelentőséggel bíró természettudományos kutatások védelme, ideológiai felügyelet és fegyelem, vagy a nyugati kapcsolatok visszaszorítását megcélzó akciók. Itt is elmaradnak viszont a paradigmaváltásra, vagyis az elnyomás társadalomtörténetére vonatkozó kérdések, mint például: mennyire volt hatékony az állambiztonsági szerv ezeken a területeken? Ezen belül milyen társadalmi csoportok ismertek? Milyen szakaszokban és mely körülmények között tudták érvényesíteni a maximáikat/célkitűzéseiket(?), illetve volt-e például olyan eset, hogy valamely tudományág érdekeivel ellentétben keresztülvitték ezeket?

Az utolsó két fejezetben Kowalczuk körüljárja, hogyan hagyták a polgárjogi aktivisták magukat „megvezetni” a kerekasztal-tárgyalásoknál a minden hájjal megkent SED- és Stasi-emberektől. A felek „*biztonsági partnerséget*” kötöttek egymással, annak ellenére, hogy az erőszak semmiféle komolyabb jelei nem voltak észlelhetőek a békés

forradalmárok köreiben. Mindez csak arra szolgált, hogy a Stasi a háttérben nyugodtan elkezdhesse a titkos aktaszorozatok megsemmisítésének az előkészítését. Ezek után a HVA²² (a hírszerzőszolgálat legfelső szerve) titkokban megkapta a központi kerekasztal tagjaitól az engedélyt ahhoz, hogy elkezdhesse az ellenőrzött aktapusztítást. 1989. december 4-én Bärbel Bohley elhitte Gregor Gysinek, hogy a Stasi iratmegsemmisítési folyamatát leállították, és elkezdte ezt terjeszteni.

Következtetésként levonható, hogy a kötet vegyes benyomásokat kelthet, mert ugyan Kowalczuk joggal kritizálja a nem hivatalos munkatársakkal kapcsolatos bevett képet, és a keletnémet belügyminisztérium szervezettörténeti kutatását is gazdagítja, ráadásul szintetizáló áttekintést nyújt a rezisztencia és az ellenzéki csoportok állambiztonsági szervek elleni kitartó és bátor küzdeleméről, de a meghirdetett szemléletváltás, az elnyomás társadalmi és kulturális történelmének feltárása elmarad. Ezek sem empirikusan, sem fogalmi szinteken nincsenek alaposan kidolgozva a könyvben. Összességében elmondható, hogy a innovatív és gondolatébresztő jellege miatt ajánlható mindenkinek, aki szereti a történelmet.

¹ Sozialistische Einheitspartei Deutschlands.

² Inoffiziellen Mitarbeiter (Stasi).

³ Ministerium für Staatssicherheit der DDR (MfS).

⁴ Kowalczuk, 2013, 189.

⁵ Megjegyzés: Az idézetekhez és a fenti részletekhez forrásként lásd Andreas Molitor „Der Unangepasste” című 2012-es írását (*Magazin Mitbestimmung*), amely a Hans Böckler Stiftung weboldalán is elérhető: http://www.boeckler.de/40333_40341.htm Ugyanakkor szintén felhasználtam a Stasi-iratokat tanulmányozó hatóság (BstU) honlapján lévő adatokat: <http://www.bstu.bund.de/DE/Wissen/Forschung/Mitarbeiter/kowalczuk.html>

⁶ A fenti kérdéseket maga Kowalczuk teszi fel így, amely csupán egy bekezdésbe van sűrítve. Kowalczuk, 2013, 14.

⁷ Uo. 189.

⁸ Uo. 195.

⁹ Uo. 214.

¹⁰ Uo. 235.

¹¹ Uo. 235.

¹² Uo. 236.

¹³ Uo. 18.

¹⁴ Uo. 277.

¹⁵ Uo. 280.

¹⁶ Uo. 176–282.

¹⁷ Uo. 17.

¹⁸ Uo. 12.

¹⁹ Uo. 10–14.

²⁰ Uo. 14.

²¹ Uo. 16.

²² Hauptverwaltung Aufklärung.

Internetes oktatási anyagok, cikkek

http://www.boeckler.de/40333_40341.htm (utolsó letöltés: 2015. május 17.)

<http://www.bstu.bund.de/DE/Wissen/Forschung/Mitarbeiter/kowalczuk.html>
(utolsó letöltés: 2015. május 17.)

<http://www.spiegel.de/politik/deutschland/bnd-affaere-kanzleramt-soll-nsa-selektoren-offen-legen-a-1031092.html> (utolsó letöltés: 2015. május 19.)

<http://www.brandeins.de/archiv/2013/privat/der-zweifler/>
(utolsó letöltés: 2015. május 17.)

<http://www.spiegel.de/politik/deutschland/studie-zur-stasi-zahl-der-im-in-der-ddr-umstritten-a-884493.html> (utolsó letöltés: 2015. május 24.)

<http://library.fes.de/pdf-files/afs/81458.pdf> (utolsó letöltés: 2015. május 15.)

<http://www.tagesspiegel.de/politik/streit-um-stasi-forschung-der-im-der-keiner-war/7921198.html> (utolsó letöltés: 2015. május 20.)